

PEDAGOGIK MAHORAT

5
2023

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

5-son (2023-yil, iyun)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2023

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2023, № 5

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrda qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY‘ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Mas’ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Mahmudov Mels Hasanovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)

Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti

Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta‘limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti

Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta‘lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)

Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor

Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Chariyev Irgash To‘rayevich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)

To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori, dotsent

Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Jumaev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent.

Navruz-Zoda Layli Baxtiyorovna, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

Научно-теоретический и методический журнал

№ 5, 2023

Решением Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 декабря 2016 года журнал включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации научных результатов статей по направлениям «Педагогика» и «Психология».

Журнал основан в 2001 году.

Журнал выходит 12 раз в год.

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: 200117, Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный редактор: Сайфуллаева Нигора Закиралиевна – доктор философии педагогических наук (PhD)

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук

Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор

Навруз-заде Бахтиёр Нигматович, доктор экономических наук, профессор

Махмудов Мэлс Хасанович, доктор педагогических наук, профессор

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор

Расулов Тулкин Хусенович, доктор физико-математических наук, профессор

Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)

Андрюченко Елена Васильевна (Институт физико-математического, информационного и технологического образования НГПУ, Новосибирск, Россия)

Ромм Татьяна Александровна (Институт истории, гуманитарного, социального образования ФГБОУ ВО НГПУ, Новосибирск, Россия)

Чудакова Вера Петровна, кандидат психологических наук (Национальная академия педагогических наук Украины, Украина)

Хамроев Алижон Рузикулович, доктор педагогических наук (DSc), доцент

Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор

Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)

Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор

Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор

Ураева Дармоний Саиджановна, доктор филологических наук, профессор

Дурдиев Дурдимурад Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор

Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор

Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор

Чариев Иргаш Тураевич, доктор педагогических наук, профессор

Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор

Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук, профессор

Рузиева Дилноза Исомжоновна, доктор педагогических наук, профессор

Курбонова Гулноз Нематовна, доктор педагогических наук (DSc)

Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор филологических наук, доцент

Назаров Акмал Мардонович, доктор философии психологических наук (PhD), доцент

Жумаев Рустам Ганиевич, доктор философии политических наук (PhD), доцент

Зарипов Гулмурот Тохирович, кандидат технических наук, доцент

Навруз-заде Лайли Бахтиёровна, доктор философии экономических наук (PhD)

PEDAGOGICAL SKILLS

The scientific-theoretical and methodical journal

№ 5, 2023

By the decision of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 29, 2016, the journal was included in the list of publications recommended for publishing scientific results of articles in the areas of «Pedagogy» and «Psychology».

The journal was founded in 2001.

The journal is published 12 times a year.

The journal is registered by the Bukhara Department of the Agency for Press and Mass Communication of Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: 200117, Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.

Editor: Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Nigora Z. Sayfullaeva

Doctor of Economics Sciences Prof. Obidjon X. Xamidov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzokboy Sh. Begimkulov

Doctor of Economics Sciences, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Mels Kh. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holboy I.Ibragimov

Doctor of Physical and Mathematical Sciences (DSc), Prof. Tulkin Kh. Rasulov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Andrienko Yelena Vasilyevna (Russia)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Romm Tatyana Aleksandrovna (Russia)

Candidate of Psychology, Vera P. Chudakova (Kiev, Ukraina)

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Doc. Alijon R. Hamroev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.M.Mahmudova

Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)

Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev

Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R.Amanov

Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva

Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev

Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Irgash T. Chariev

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Maxmatmurod X. Shomirzaev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Dilnoza I. Ruzieva

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Gulnoz N. Qurbonova

Doctor of Philology, Doc. Qahramon R.Tuxsanov

Doctor of Psychology, Doc. Akmal M. Nazarov

PhD in Political Sciences, Doc. Rustam G.Jumaev

Candidate of technical sciences, Doc. Gulmurot T. Zaripov

PhD in Economics Sciences, Layli B. Navruz-zade

MUNDARIJA

№	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
DOLZARB MAVZU			
1.	<i>ELOV Ziyodullo Sattorovich</i>	O‘z joniga qasd qilish deviant xulq-atvorli o‘smirlarda psixologik muammo sifatida	8
2.	<i>АХМАДОВ Назиржон Рахматович</i>	Психологические механизмы формирования адаптационного процесса у дезадаптированных подростков	13
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA			
3.	<i>XASANOVA Surayo Shonazarovna</i>	Ixtisoslashgan maktablarda ta’lim jarayonini psixodiagnostik metodlar yordamida tadqiq etish	18
4.	<i>XOLTURAYEV Asqarjon Panjiyevich</i>	O‘quv faoliyatida natijaga erishish shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar	22
5.	<i>ABDIEVA Gulara Babaniyazovna</i>	Finlandiya ta’limiy yondashuvi asosida QR-kodlar yaratish metodlari va ulardan foydalanish usullari	26
6.	<i>FAYZULLAYEVA Gulchexra Sharipboyevna</i>	Ta’lim sohasida kasb standartini joriy qilishning konseptual asoslari	30
7.	<i>JABBOROVA Dilafruz Furqatovna</i>	Pedagogik riskologiya va uning ilmiy-nazariy asoslari	35
8.	<i>MAXMUDOVA Zulfiya Mexmonovna</i>	Qo‘riqlash xizmati xodimlari ijtimoiy-psixologik va kommunikativ kompetentligi	40
9.	<i>MO‘MINOVA Dilrabo Murodillayevna</i>	O‘smir qizlarda “xarakter aksentuatsiyasi” ning xususiyatlari	45
10.	<i>NAZAROV Tahir Toshpo‘latovich</i>	Chaqiriqqacha harbiy ta’lim yo‘nalishi sub’ektlarining didaktik jarayonlardagi faoliyatini loyihalashning pedagogik shart-sharoitlari	49
11.	<i>OCHILOVA Manzura Orziqulovna</i>	Ko‘zi ojiz bolalarga ta’lim-tarbiya berishning pedagogik asoslari	54
12.	<i>OLIMOV Laziz Yarashovich</i>	Sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligi va emotsional intellekti korrelyatsiyasi	58
13.	<i>RAXIMOVA Nilufar Atamurotovna</i>	Bo‘lajak o‘qituvchilarda qadryatli yondashuv asosida pedagogik tafakkurni rivojlantirishning pedagogik zaruriyati	65
14.	<i>SADIKOVA Firuza Safarovna</i>	Interaktiv ta’lim platformalar vositasida talabalarning umumiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish usullari	69
15.	<i>TURDIEVA Gavhar Saidovna</i>	Raqamli ta’lim platformalari talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish ko‘nikmalarini shakllantirish vositasi sifatida	75
16.	<i>USMONALIYEV Ikromjon Murodjon o‘gli</i>	Bo‘lajak o‘qituvchilar kasbiy kompetentligini tarixiy tafakkur asosida takomillashtirish mazmuni va ustuvor tamoyillari	81
17.	<i>XUJAKULOV Sherzod Amankulovich</i>	Axborot-metodik qo‘llab-quvvatlash: tushuncha, mazmun, mohiyat	86
18.	<i>ZOKIROVA Dilnoza Nematillaevna, OTAMIRZAEV Olimjon Usubovich</i>	Bo‘lajak muhandis-energetiklarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interfaol usullardan foydalanish	91
19.	<i>ИСМАТОВА Дилафруз Туймуратовна</i>	Оилавий муносабатларда эмоционал зўриқишларни коррекциялашнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари	96
20.	<i>ФАЙЗИЕВ Зоҳиддин Ҳасанбоевич</i>	Педагог шахсининг стрессга нисбатан бардошлилик даражасини эмпирик тадқиқ этилиши	101
21.	<i>RAXIMOV Farrux Boltayevich</i>	Virtual ta’lim muhitida o‘qitish texnologiyasi	106
22.	<i>КУРБАНОВА Гульноз Негматовна</i>	Профессиональное мышление в системе высшего медицинского образования и аспекты его развития посредством педагогического общения	111
23.	<i>GADAYMURATOV Shuhrat</i>	Texnologik jarayonlar asosida bo‘lajak texnologik ta’lim	

DOLZARB MAVZU

O‘Z JONIGA QASD QILISH DEVIANT XULQ-ATVORLI O‘SMIRLARDA PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Elov Ziyodullo Sattorovich,

Buxoro davlat universiteti Tarix va yuridik fakulteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrası dotsenti,

psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Maqolada deviant xulq-atvorli o‘smirlarda o‘z joniga qasd qilish ijtimoiy muammosi va uning sabablariga to‘xtalib o‘tilgan. O‘zini o‘zi o‘ldirishni o‘rganishlar shuni ko‘rsatdiki, ularning soni ortishi yosh davrlari, jinsi, ijtimoiy ahvoli va hokazolar va lekin birinchi navbatda – kishi shaxsiyatining xususiyatlariga bog‘liq. Deviant xulqning yuzaga kelishi, uning yosh bilan bog‘liq xususiyatlari va sabablari misollarda tahlil qilingan. Shuningdek, ijtimoiy omillar orasida o‘zini o‘zi o‘ldirishning qishloq joylariga nisbatan ko‘proq yirik shaharlarda sodir etilishi, professional va ijtimoiy maqomga bog‘liqligi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: ruhiy jarohat, suitsid, suitsidal axloq, qasd, madaniy-diniy udum, affekt, stress, depressiya, qo‘rquv, xavotir, nafrat, qahr-g‘azab, quvonch, baxt, dezadaptatsiya, alkohol, narkotik, chekish.

САМОУБИЙСТВО У ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ В КАЧЕСТВЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Статья посвящена социальной проблеме суицида среди подростков с девиантным поведением и его причинам. Исследования суицидов показали, что увеличение их числа зависит от возраста, пола, социального положения и т. д. и прежде всего от особенностей личности человека. На примерах анализируются возникновение девиантного поведения, его возрастные особенности и причины. Также среди социальных факторов суицид чаще встречается в крупных городах, чем в сельской местности, и связан с профессиональным и социальным статусом.

Ключевые слова: психическая травма, суицид, суицидальная мораль, намерение, культурно-религиозное воздействие, аффект, стресс, депрессия, страх, тревога, ненависть, гнев, радость, счастье, дезадаптация, алкоголь, наркотики, курение.

SUICIDE AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

The article focuses on the social problem of suicide among teenagers with deviant behavior and its causes. Studies of suicides have shown that the increase in their number depends on age, gender, social status, etc., and above all, on the characteristics of a person's personality. The occurrence of deviant behavior, its age-related characteristics and reasons are analyzed in examples. Also, among social factors, suicide is more likely to occur in large cities than in rural areas, and is related to professional and social status.

Key words: Mental injury, suicide, suicidal morality, intention, cultural-religious influence, affect, stress, depression, fear, anxiety, hatred, anger, joy, happiness, maladjustment, alcohol, drugs, smoking.

Kirish: Shubhasiz, inson ongi foniylikni mutanosib ravishda o‘zlashtirishga qodir emas, lekin shunday bo‘lsa-da, o‘zini o‘zi o‘ldirish ehtimolini ko‘rib chiqayotgan odam qanchalik agnostik va skeptik bo‘lmasin, u beixtiyor o‘limdan keyingi, hatto yanada ma‘qulroq hayot mavjudligini tan oladi. O‘z-o‘zidan bu hali o‘zini o‘zi o‘ldiruvchi shaxsning aqldan tashqari fikrlashi va voqeyiy bo‘lmagan narsalarni afzalroq ko‘rishini isbotlamaydi, lekin shu bilan bir vaqtda o‘zida o‘limdan keyingi hayotga bo‘lgan ishonch har doim ko‘plab xalqlarning madaniy-diniy udumlari predmetini tashkil qilib kelgan. Bunday holda, potensial o‘zini o‘zi o‘ldiruvchilar tafakkurining irratsionalligi va xayoliyligi tushunarli bo‘ladi. O‘zini o‘zi o‘ldirish hodisa sifatida quyidagi tarkibiy elementlar bilan tavsiflanishi mumkin. Birinchidan, bu qotillik. Ko‘p tillarda uning tub, tashkil qiluvchi so‘zi "qotillik" hisoblanadi. Biroq, atamaning ikkinchi qismi "o‘zini o‘zi" so‘zi insonning o‘zi tomonidan sodir etilgan qotillikni nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, qotil va qurbon

bir kishining o‘zi bo‘lgan vaziyat yuzaga keladi. Demak, o‘zini o‘zi o‘ldirishni o‘limning uchta ajralmas elementi: o‘lish elementi, o‘ldirish elementi va qotillik qurboni elementini anglatuvchi o‘ziga xos turi deb hisoblash mumkin.

Suitsid (ing. suicide – o‘zini o‘zi o‘ldirish) – kishi tomonidan kuchli ruhiy zo‘riqish holatida sodir etiluvchi o‘zini o‘zi o‘ldirish holati; shaxsda ular mavjudligida shaxsiy hayoti oliy qadriyat sifatida o‘z ma‘nosini yo‘qotadigan o‘tkir ruhiy jarohat yetkazuvchi vaziyatlar ta‘siri ostida ongli ravishda hayotdan olib tashlash holati.

Hozirgi vaqtda suitsidal axloq global jamoatchilik muammosi hisoblanadi. Rasmiy statistik ma‘lumotlarga qaraganda yer yuzida har yili 1 million 100 mingga yaqin odam o‘z joniga qasd qilish bilan o‘z hayotiga yakun yasaydi.

Tahlillar va natijalar: Ruhan sog‘lom odamlarda o‘zini o‘zi o‘ldirish sabablari ko‘pincha o‘tkir ruhiy-shikastlovchi vaziyatlar va kamroq kelib chiqishi turlicha bo‘lgan cho‘zilgan ruhiy tanglik yoki yashashning chidab bo‘lmas shart-sharoitlari bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘zini o‘ldirish istagi ruhiy-asab tizimi beqaror bo‘lgan shaxslarda, ayniqsa nevrotilklar va kuchli ta‘sirlovchi, kayfiyati o‘zgarib turuvchi psixopatlarida ko‘proq uchraydi. Ayrim mualliflar o‘zini o‘zi o‘ldirishga moyillikni xarakterning, ularning fikricha, shoirlar, rassomlar, artistlarga xos bo‘lgan alohida badiiy tipiga moyillik deb ta‘kidlaydilar.

Ba‘zan odamlar o‘zlarini yashashning qiyinligi va imkoniyatsizligi sabab bo‘lgan ekstremal vaziyatlarda: masalan, konsentratsion lagerlardagi shafqatsiz sharoitlarda, qiynash, azoblash, xo‘rlash va ochlik ta‘siri ostida o‘zlarini o‘ldirishga urinadilar. O‘zini o‘zi o‘ldirish to‘g‘risida fikrlarga shuningdek, chidab bo‘lmaydigan og‘riq beruvchi og‘ir, davosiz kasalliklar – saraton va ba‘zi boshqa kasalliklar ham olib kelishi mumkin.

Agar bunda ong xiralashmasdan qolgan bo‘lsa, unda azob-uqubatlarga barham berish haqida tabiiy istak paydo bo‘ladi. Ko‘pincha o‘zini o‘zi o‘ldirishlar va ularning urinishlari turli depressiyalar, psixologik va ijtimoiy omillarga bog‘liq. Ulardan eng ko‘p tarqalgani yolg‘izlik, sherigi yoki yaqin kishisini yo‘qotish, muvaffaqiyatsizlik yoki toptalgan mavqei, obro‘sizlantiruvchi vaziyat, hayotiy manbaini yo‘qotish, bankrotlik va hokazolardir. Demak, o‘zini saqlash instinktining buzilishi va o‘zini o‘ldirish istagi, bir tomondan subyektning ruhiy faoliyatidagi qanday o‘zgarishlar chuqur affektga olib kelishiga, ikkinchi tomondan esa - ijtimoiy shart-sharoitlar va shaxsning individual xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi. Aslida, his-hayajonli–affektiv ta‘sirchan registri "yoqib qo‘yish" nafaqat ruhiyatning chuqur, balki ongacha bo‘lgan yanada yuqoriroq darajadagi tuzilmasidan kelib chiqadi. Shunday qilib, bu o‘rinda his-hayajonli ta‘sirchanlikning murakkab apparati mavjudligi to‘g‘risida so‘z yuritish mumkin. Bu ta‘sirchanlikning darajalari chuqurroq (*qo‘rquv, xavotir, nafrat, qahr-g‘azab, quvonch, baxt*) yoki nozikroq (*qayg‘u, g‘amginlik, estetik tashvishlar va hokazolalar*) bo‘ladi.

Ma‘lumki, odam ma‘lum darajada o‘zining ichki dunyosini yaratadi va shuning uchun o‘zini o‘zi o‘ldirish haqida qaror qabul qilishning boshlang‘ich nuqtasini aniqlash muhimdir. Agar dinamikadagi qaror qabul qilish jarayonini modellashtirishga harakat qilsak, unda ko‘p narsa vaziyatdan chiqishning iloji yo‘qligini oqlash bilan bog‘liq bo‘ladi. Boshqacha aytganda, g‘ayriixtiyoriy, ko‘p holda irrashional turtkiga bo‘ysuna turib, odam uni batamom oshkora – rasional sabablar bilan oqlashgaharakat qiladi. Biroq, mazkur holatda g‘ayriixtiyoriy o‘zini o‘zi o‘ldirish fikri tashqi, oshkora omillar tahlilidan ko‘ra ancha muhimroq bo‘ladi.

Suitsidal xulq-atvorli shaxslarning aksariyat qismi uchun kishining hodisalarga ta‘sirchanligi turlicha ekanligi xosdir. K.Menninger tomonidan keltirilgan misollarga murojaat qilamiz: qiz soch turmagi ko‘ngildagidek chiqmaganidan so‘ng o‘zini o‘ldiradi; erkak kishi uni golf o‘ynash imkoniyatidan mahrum etilganidan so‘ng hayotidan voz kechadi; ayol ikki marta poyezdga kech qolganidan keyin o‘zini o‘zi o‘ldirishga ahd qiladi; bola sevimli kanareykasining o‘limini ko‘tara olmay, o‘zini o‘ldirishga qo‘l uradi. Ta‘sirchanlikning bir xil emasligi o‘zini o‘zi o‘ldirishni sodir etayotgan shaxsning hissiy yoki ruhiy jihatdan yetilmaganligi va yetilmay qolganligi (*infantilligi*) bilan belgilanadi [1].

O‘zini o‘zi o‘ldirishni o‘rganishlar shuni ko‘rsatdiki, ularning soni ortishi yosh davrlari, jinsi, ijtimoiy ahvoli va hokazolalar va lekin birinchi navbatda – kishi shaxsiyatining xususiyatlariga bog‘liq. Erkaklar orasida o‘zini o‘zi o‘ldirish soni ayollarga nisbatan ko‘proq kuzatiladi. Shu bilan bir vaqtda erkaklar o‘zini osish, o‘qotar qurol ishlatish kabi «ishonchliroq» bo‘lgan usullarni qo‘llasa, ayollar ko‘proq katta dozada dorilar qabul qilishni afzal ko‘radilar, ya‘ni ular go‘yo o‘zlarining o‘limdan keyingi tashqi ko‘rinishlari haqida qayg‘uradilar. Erkaklar orasidagi o‘zini o‘zi o‘ldirishning maksimal soni o‘spirinlik yoshiga (16-18 yosh) to‘g‘ri keladi, bu yoshda ko‘pincha ma‘naviy mezonlar va da‘volar ortishi kuzatiladi, ayollarda esa – klimaks davriga (40-45 yosh), yuqori darajada asabiylik va kayfiyat o‘zgarishi, qarilikning ilk alomatlarini paydo bo‘lishi, ayrim umidlarning yo‘qolishi bilan boruvchi organizmning fiziologik qayta tuzilishi sodir bo‘ladigan davrga to‘g‘ri keladi.

Ijtimoiy omillar orasida o‘zini o‘zi o‘ldirishning qishloq joylariga nisbatan ko‘proq yirik shaharlarda sodir etilishi, professional va ijtimoiy maqomga bog‘liqligini ta’kidlash mumkin. Ayni vaqtda o‘zida o‘zini o‘zi o‘ldirishlar soni Shvesiya, Yaponiya kabi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda Osiyo va Afrikaning qoloq davlatlaridagiga nisbatan ancha ortiqdir.

O‘z joniga qasd qilishning biologik determinantlari orasida shu holatni ta’kidlash zarurki, ruhiyati og‘ir buzilgan odamlar ruhan sog‘lom individlarga nisbatan ko‘proq o‘zini o‘zi o‘ldirishni sodir etadilar.

Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, o‘z joniga qasd qilish shaxsning ijtimoiy-ruhiy dezadaptatsiyasi natijasi hisoblanib, bunda odam ushbu yuzaga kelgan sharoitlarda bundan buyon o‘zi uchun mavjud bo‘lish imkoniyatini ko‘rmaydi. Shaxs dezadaptatsiyasining ehtimoliyligi jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik davrlarida obyektiv ravishda ortadi, bu esa o‘zini o‘zi o‘ldirish statistikasida o‘zining haqiqiy aksini topadi. Ayniqsa, ijtimoiy ko‘tarilish pasayish bilan almashganda «umidlarni yo‘qotish vaqti» keskin bo‘lib qoladi, bu esa jamiyat ongining krizisini chuqurlashtiradi, jamiyat a‘zolariga zulmkor ta’siro‘tkazadi va uning zaifroq a‘zolarining ixtiyoriy ravishda hayotdan voz kechishiga yordam beradi. Bu esa tanazzulni boshidan o‘tkazayotgan va rivojlanish istiqboliga ega bo‘lmagan jamiyatda ko‘proq namoyon bo‘ladi.

Dezadaptatsiyaning keskin holati og‘ir kasalliklar, hayotdagi omadsizliklar, yaqin odamini yo‘qotish oqibatida yuzaga kelishi mumkin. Har qanday holatda shaxsning ijtimoiy-ruhiy dezadaptatsiyasi og‘irligi va chuqurligini baholashning uchta tarkibiy qismini ko‘rib chiqish mumkin:

- odatiy turmush sharoitlarining jiddiy buzilishi;
- ularning inson tomonidan talqin qilinishi (hayotiy sinish, ilojsiz vaziyat, shaxsiy halokat yoki og‘ir, lekin o‘tib ketuvchi holatdir);
- moslashish uchun istak yoki harakat qilishga tayyorlik (hayotdan charchash, «hayotni qayta boshlash»ni istamaslik, bu haqda kelgan fikrdan nafratlanish yoki hayotiy yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqishga tayyor turish, vaziyatni uddalash).

Xulosa: O‘zini o‘zi o‘ldirish o‘z ahamiyati va psixologik sabablariga ko‘ra farqlanadi. Ular negizida ko‘pincha ongli yoki ongsiz ravishda yaqin insonlariga bo‘lgan tuyg‘uga yoki jamoatchilik fikriga apellyatsiya-sabab, atrofda gilardan yordam va madad olishga intilish yotadi. Bu holda o‘z joniga qasd qilish harakatlari namoyishkorona tus olishi, haqiqiy yoki taqlid bo‘lishi yoki shantaj (*qo‘rqitish*) bo‘lishi mumkin. Ular ko‘pincha birovning ko‘zi oldida yoki birontasi kelib qolishidan bir necha daqiqa oldin sodir etiladi, ularning usuli ko‘pincha jiddiy tahdidni ifodalamaydi – uncha ko‘p bo‘lmagan miqdorda dori tabletkalari qabul qilinadi, teri uncha chuqur bo‘lmagan darajada kesiladi, ingichka yoki eski arqon qo‘llaniladi, eshiklar ochiq qoldiriladi.

Ahamiyatiga ko‘ra, o‘z joniga qasd qilish yolg‘izlik, og‘ir judolik va hokazolar natijasida o‘zini o‘zi o‘ldirayotgan kishining hayotdan to‘liq chetlashganligidan farqli o‘laroq o‘zini o‘zi o‘ldiruvchilarning hayotga kirishganligini bilvosita bildirgan holda, qilmishning, ziddiyatli vaziyatdan chiqib ketishning paradoksal xarakteriga ega bo‘lishi mumkin (bahsdagi so‘nggi, rad etib bo‘lmaydigan dalil kabi). So‘nggi holatda yashab ketishga imkon qoldirmaydigan qo‘pol va ishonchli usullar tanlanadi. O‘zini o‘zi yemiruvchi axloqqa bir qator hollarda quyidagilar ham kiradi [2]:

- alkogolga, narkotiklar va chekishga ruju qo‘yish;
- ataylab ortiq darajada ish bilan ko‘mib tashlash;
- qaysarlik bilan davolanishni istamaslik;
- transport vositalarini xavfli usulda, ayniqsa mast holda boshqarish;
- jangovar harakatlar zonalariga borishga astoydil intilish;
- o‘zini oqlamaydigan xavf bilan bog‘liq holda sportning ayrim turlariga qiziqish (alpinizm, parashyutli sport va hokazo).

Tom ma’nodan o‘zini qiynash va qurbon qilish, shafqatsiz ishlatish bilan o‘tkaziladigan ba’zi diniy marosimlar, urushlar, ya’ni odamlarning yakka yoki ommaviy qirilib yoki o‘zini o‘zi yo‘q qilishiga olib keluvchi auto va geterota jovuzkor harakatlar o‘zini o‘zi yemiruvchi deb hisoblanadi.

O‘z joniga qasd qilishning so‘nggi nuqtasi hisoblanadigan o‘zini o‘zi yemiruvchi axloqning bir qator o‘zaro bir-biriga o‘tuvchi shakllari mavjud. Ularga quyidagilar kiradi:

O‘z joniga qasd qiluvchi axloq – bu o‘zini hayotdan mahrum qilish to‘g‘risidagi tasavvurlar bilan belgilanadigan va yo‘naltiriladigan ruhiy aktlarning har qanday ichki yoki tashqi shakllaridir. O‘z joniga qasd qiluvchi axloq ikkita asosiy: ichki va tashqi shaklda namoyon bo‘ladi. Ichki shakllarga o‘z joniga qasd qilishda bo‘lganidagi fikrlar (tasavvurlar, tashvishlar); o‘z joniga qasd qilish harakatlari (maqsadlar, niyatlar); tashqi shakllarga - o‘z joniga qasd qiluvchi ko‘rinishlar; o‘z joniga suiqasd qilishga urinishlar kiradi[3].

O‘z joniga qasd qilish borasidagi fikrlar (tasavvurlar, tashvishlar) – hayotning qadri, mazmuni yo‘qligi to‘g‘risidagi passiv mulohazalar ("yashashga arzimaydi", "hayotda baxt yo‘q", "yashamayapsan, balki

mavjudsan, xolos»), shuningdek o‘z o‘limi mazmunidagi tasavvurlar, fantaziyalar, lekin o‘zini hayotdan mahrum qilish emas ("o‘lsam yaxshi bo‘lardi", "uxlab qolsam va uyg‘onmasam"). O‘z joniga qasd qilish borasidagi fikrlar me‘yorida deyarli hamma odamlarda biron-bir ziddiyat yoki ruhiy shikastlovchi hodisa hal bo‘lmasligini anglaganda paydo bo‘ladi, lekin, ular o‘z joniga qasd qilish an‘analariga o‘tmaydi. O‘z joniga qasd qilish an‘analariga (maqsadlar, niyatlar) - faol va jiddiy mulohazalar, o‘z joniga qasd qilish rejasini ishlab chiqish, o‘zini o‘zi o‘ldirishni sodir qilish usullari, vaqti, uni sodir qilish joyini belgilashni kiritish mumkin.

Tashqi axloqda o‘z joniga qasd qilish maqsadini bevosita amalga oshirish niyati namoyon bo‘lishi mumkin. Deyarli hamma o‘z joniga qasd qiluvchilar bu davrda u yoki bu shaklda o‘z joniga qasd qilish maqsadini yaqinlari, do‘stlari yoki hamkasblaridan kimgadir ishora yoki hazil shaklida (o‘z joniga qasd qilish ko‘rinishlari) namoyon qilishi mumkin. Holbuki, ularning qariyb 15% ga yaqini buni ochiq va oshkora qilishadi. Odatda, o‘z joniga qasd qilish maqsadining ochiqchasiga aytilishi atrofdegilar tomonidan namoyishkorona-shantaj qilish deb qabul qilinadi yoki umuman e‘tiborga olinmaydi. Biroq ularga past baho bermaslik kerak. Barcha holatlarda bunday fikrlar mavjudbo‘lganda, mutaxassis maslahati talab etiladi. O‘z joniga qasd qilish an‘analarining o‘z joniga qasd qilish ko‘rinishlariga o‘tishi qarorni bevosita amalga oshirishga – o‘z joniga qasd qilishga urinishni sodir etishga chaqiruvchi iroda komponentining (*tarkibiy qismining*) maqsadiga qo‘shilishdan darak beradi[4].

O‘z joniga suiqaqd qilish (urinish) – o‘zini o‘zi o‘ldirish yoki shantaj yo‘li bilan hayotdan ketish maqsadida o‘zini hayotdan mahrum qilish vositalari orqali ongli ravishda ish ko‘rishdir. O‘zini o‘zi o‘ldirishga urinishlar o‘zini o‘ldiruvchiga bog‘liq bo‘lmagan, ya‘ni o‘limga olib kelmaydigan jarohat, arqonning uzilib ketishi, o‘z vaqtida ko‘rsatilgan tibbiy, reanimasion yordam va shu kabilar sababli har doim ham o‘lim bilan yakun topavermaydi.

Biron-bir a‘zoni jarohatlash – ma‘lum yakuniy maqsadlar bilan (xizmatdan bo‘shash, jinoiy javobgarlikdan qochish, nogironlik bo‘yicha nafaqa olish, sug‘urta) qasddan o‘ziga jarohat yetkazish. Ba‘zan bunday harakatlar yaqqol namoyon bo‘lgan ruhiy affekt holatidagi shaxslar tomonidan sodir qilinadi va shaxs ruhiy azoblarining yengillashishiga yo‘l sifatida xizmat qilishi mumkin. (*Ko‘pincha bu bilaklar sohasini kesishda ifodalanadi*). Boshqa holatda biron-bir a‘zoni jarohatlash ruhiy bemor shaxslar tomonidan vasvasali sabablarga ko‘ra sodir etilishi mumkin. Namoyishkorona-shantaj maqsadida o‘ziga jarohat yetkazish harakatlari, biron-bir a‘zosiga jarohat yetkazishda noto‘g‘ri mo‘ljall olish, ehtiyotsizlik yoki tasodif oqibatidahalokatli bo‘lishi va o‘lim bilan yakunlanishi mumkin.

Presuitsid – o‘z joniga qasd qilish fikriga kelishdan uni ro‘yobga chiqarishga urinishgacha bo‘lgan vaqt oralig‘i, ya‘ni o‘z joniga qasd qilishdan oldingi ruhiy holatning o‘zidir. Presuitsid deganda, aksariyat psixologlar shaxsning o‘z joniga qasd qilish aktini sodir etishning me‘yoriga nisbatan yuqori ehtimolini shart qiluvchi holatini nazarda tutadilar. Uning davomiyligi daqiqalar (*o‘tkir presuitsid*) yoki oylar (*surunkali presuitsid*) bilan hisoblanishi mumkin[5].

Postsuitsid - o‘z joniga qasd qilishdan keyingi holat yoki postsuitsidal davr.

Suitsidal xavf - bu shaxsning o‘zini o‘zi o‘ldirishga potensial ravishda tayyorligi, shaxsning o‘z joniga qasd qildiruvchi va o‘z joniga qasd qildirishga olib kelmaydigan omillarning nisbatidir[6]. Xarakterida senzitiv-shizoid xislatlar: odamovilik, kamgaplik, vazminlik, norasmiy aloqalar o‘rnatishning qiyinligi, ko‘proq guruhli emas, balki yakka faoliyatga moyillik va kamtarlik, ziddiyatsizlik, tajovuzkorlikning uncha yuqori bo‘lmagan darajasi, yuqori sezuvchanlik, jizzakilik ustun bo‘lgan shaxslarning armiyada dezatapsiyalanish ehtimoli kuchlidir. O‘zlarining intizomlilik, ijrochiligiga qaramay, ular jamoada past mavqega ega bo‘ladilar, hamkasblar orasida uncha mashhur bo‘lmaydilar, mayda birlashgan guruhlariga kirmaydilar, faqat bir-ikki hamkasblari bilan yaqin bo‘ladilar, ba‘zan umuman do‘stlari bo‘lmaydi, o‘zlariga qo‘mondonlarining e‘tiborini jalb qilmaydilar. Pirovard natijada bu jamoa va alohida harbiy xizmatchilar tomonidan ruhan ajratib qo‘yilishiga, chetlatilishiga va tajovuzkorlikka olib keladi. Bo‘linmada samarali tarbiyaviy ishlar olib borilmasa, bunday askarlarda tushkunlik, g‘amginlik, ilojsizlik holati kuchayadi, o‘ziga baho berishi va o‘zini hurmat qilish tuyg‘usi pasayadi, bu esa o‘zini o‘zi o‘ldirish to‘g‘risida qaror qabul qilishga moyillik tug‘diradi.

O‘zini o‘zi o‘ldirishga undovchi oilaviy omillar:

- yosh bolaligida otaning yo‘qligi;
- ota-ona oilasida onaning bolaga e‘tiborining yetishmasligi;
- ota-onalar nufuzining yo‘qligi;
- oiladagi matriarxal uslubdagi munosabatlar;
- hissiy portlashlar va bolaga jismoniy jazo berish yordamida o‘zini ko‘rsatishga intilayotgan zaif

katta odamning haddan ortiq avtoritarligi;

- ajrashgan oilalar;
- ota-onalari yoki yaqin qarindoshlari o‘z joniga qasd qilgan yoki o‘z joniga qasd qilishga uringanlar

[7].

O‘z joniga qasd qilish genezisida oilaning, kishiga eng yaqin ijtimoiy muhitning rolini hisobga olmaslik mumkin emas. Er-xotin, ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi o‘zaro oilaviy munosabatlar xarakteri shaxsning ijtimoiy-ruhiy deadaptatsiyasi rivojlanishida favqulodda ahamiyatga ega. Oila ichidagi muhit shaxsning suitsidogen ko‘rinishlarini samarali qoplash, silliqashtirishga qodir, lekin kuchaytirishi yoki hatto qo‘zg‘atishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Амбрумова А.Г., Пустовалова Л.И. Семейная диагностика в суицидологической практике. – М., 1983.
2. Tayloqov N. Voyaga yetmaganlarga o‘rtasida suitsid holatlarini oldini olish. Metodik qo‘llanma. Toshkent 2017.
3. Ruxiyeva X.. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida huquqbuzarliklar va suitsid holatlari profilaktikasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2021.
4. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o‘smirlar tomonidan sodir etilayotgan noqonuniy hatti-harakatlarning psixologik sabablari. Ta’lim va innovatsiyalar. 2023/2. 292-297.
5. Elov Z.S.. Deviant xulq-atvorli o‘smirlar orasida suitsidal ahloq tushunchasi va ilmiy tahlillar. Pedagogik va psixologik tadqiqotlar 2023. 1 (№1), 170-178.
6. Elov Z.S.. Suitsidal xulq motivatsiyasi: nazariya va amaliyot. Monografiya. 2022.
7. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o‘smirlarda kuzatiladigan psixologik o‘zgarishlarning yosh bilan bog‘lik xususiyatlari (voyaga yetmaganlarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish markazi tarbiyalanuvchilari misoli). Pedagogik mahorat. 2022 №6 72-75.